

ТЕНДЕНЦІЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ З УКРАЇНИ ДО КРАЇН СНД

Лендел М.А.
Ерфан Є.А.
Ковач Є.

В статті розглянуті сучасні тенденції трудової міграції громадян України до країн СНД. На основі існуючих даних визначені основні її напрямки та виявлені фактори, які впливають на інтенсивність міграційних процесів з України до країн СНД. Окреслені першорядні заходи, необхідні для пом'якшення негативних наслідків, які спостерігаються у цій сфері.

Ключові слова: країни-реципієнти, трудові мігранти, ринок праці, економічно активне населення, міграційні потоки, депресивні регіони, потенційні мігранти, працевладлишковість, міграційний приріст.

ВСТУП

Сучасні тенденції глобалізації виробництва, зростання взаємозалежності національних економік, транснаціоналізація потоків робочої сили дедалі більше вимагають цивілізованого входження України до міжнародного ринку праці з метою координації попиту та пропозицій на трудові ресурси, договірно-правового забезпечення соціального захисту трудящих-мігрантів до інших країн та захисту національного ринку праці.

Зовнішня міграція з України істотно зросла з моменту проголошення нашою державою незалежності. Серед її основних причин - суттєве зниження рівня та якості життя населення на початку 90-х років, поява нового для пострадянських країн чинника, як масове безробіття, й при цьому – спрощення процедури виїзду за кордон та зміни місця проживання, які стали наслідком демократизації суспільства.

В умовах неспроможності національної економіки створити належну кількість робочих місць, забезпечити гідний рівень заробітної плати всередині країни та усунути диспропорції у соціально-економічному розвитку регіонів, зовнішня трудова міграція стала об'єктивним чинником, який набуває особливої гостроти в умовах глобальної фінансової кризи та повинен враховуватись при прогнозуванні макроекономічних показників на коротко та середньострокову перспективу.

Узагальнення наукових досліджень засвідчує, що детальний аналіз проблем трудової міграції суттєво утруднений відсутністю єдиної методології обрахунку чисельності трудових мігрантів з України

та розбіжністю даних, що відображають реальні масштаби міграції. Зокрема, за даними Української Всесвітньої координаційної Ради, нині за кордоном працюють 3-3,5 млн. українців. Інститут народознавства НАНУ наводить інші цифри – згідно з їх експертними даними, за кордоном перебуває 4 млн. 500 тис. українських трудових мігрантів. Експерти Науково-дослідного інституту соціально-трудова відносин Міністерства праці та соціальної політики України вважають, що за кордоном працюють від 8,6 до 15,1% чисельності усього населення України (станом на початок 2010 року) та від 23,8 до 37,5% економічно активного населення працездатного віку. Український центр соціальних реформ, в свою чергу, вважає, що реальна чисельність мігрантів не перевищує 1,5 млн. осіб.

Існуючі системи збору даних не забезпечують одержання вірогідної статистики про міграційні потоки. Відсутність реальної та досконалої інформації в цій сфері унеможливорює ефективне управління процесами трудової міграції. Позиція потенційних мігрантів при виборі місця працевлаштування за кордоном формується в залежності від наступних чинників: рівня можливої заробітної плати в країні-реципієнті; стану ринку праці (рівня зайнятості, масштабів безробіття); життєвого рівня місцевого населення; мовно-культурного чинника; етнічної толерантності населення країни-реципієнта.

З урахуванням цих чинників в Україні сформувалося два основних вектори трудової міграції – західний та східний. За сукупністю більшості чинників найбільш прийнятним для висококваліфікованих працівників переважно молодого віку є західний вектор трудової міграції – в Західну Європу, США, Канаду та інші розвинуті країни світу. Така міграція має метою не тільки покращення власного матеріального стану, але й в значній мірі натуралізацію в країні перебування. У цьому контексті витік кваліфікованих трудових ресурсів до західних країн у більшості випадків

Лендел Михайло Андрійович, д.е.н., проф., член-кор. НААН України, зав. кафедри міжнародних економічних відносин Ужгородського національного університету

Ерфан Єва Алоїсівна, к.е.н., доцент кафедри міжнародних економічних відносин Ужгородського національного університету

Ковач Євгенія, магістр міжнародних економічних відносин, викладач англійської мови – лінгвістичний центр «ЛІК»

можна вважати безповоротними втратами людського капіталу України.

Світова фінансова криза, її негативний вплив, може у короткостроковій перспективі призвести до зниження „попиту” на трудових мігрантів у розвинених країнах, проте через постаріння населення та зростання дефіциту трудового потенціалу європейські країни змушені розвивати економіку та забезпечувати належний соціальний розвиток тільки за рахунок активного використання праці мігрантів. У даному контексті очікується подальше зростання зацікавленості країн Європи у залученні кваліфікованих мігрантів з України.

Водночас, жорсткий міграційний контроль, суворий професійний відбір та конкуренція з мігрантами з інших країн є факторами, які значною мірою обмежують міграційні процеси з України до розвинених країн світу. Внаслідок впливу цих чинників, а також активної роботи з договірно-правового забезпечення процесів трудової міграції з західноєвропейськими країнами, західний вектор міграції можна вважати відносно контрольованим.

Східний вектор міграції – до країн СНД – був і є привабливим для тих трудових мігрантів, які через недостатню кваліфікацію, низький рівень володіння іноземними мовами чи нездатність до адаптації в незвичному економічному та культурному середовищі неспроможні адаптуватися у країнах Західної Європи та Америки.

Проте, східний, переважно російський, вектор трудової міграції містить найбільше ризиків для України як в політичному, так і в демографічному аспектах з наступних причин.

1. Географічна близькість, відсутність мовних бар'єрів, родинні й культурні зв'язки населення та спрощена процедура перетину кордону сприяють масовому та переважно нелегальному (легальний сегмент складає лише близько 8,5 %) характеру трудової міграції.

2. Переважно нелегальний характер міграції призводить до порушення прав трудівників-мігрантів в країні перебування, створює підґрунтя для криміналізації міграційних процесів, сприяє становленню в Росії негативного іміджу громадян України, а також використовується російською

владою для проведення PR-акцій, спрямованих на погіршення міжнародного іміджу України, як країни-постачальника нелегальних мігрантів, критику її досягнень в соціально-економічній сфері.

3. Масовий характер трудової міграції до Росії погіршує кількісні та якісні показники трудових ресурсів України.

Метою статті є дослідження передумов та мотивів, в першу чергу економічних, які призводять до трудової міграції в країни СНД, та підготовку рекомендацій щодо пріоритетних напрямків соціально-економічних перетворень, що сприятимуть поверненню трудових мігрантів з країн СНД та покращенню трудоресурсної ситуації в Україні. В основу таких досліджень покладено порівняльний аналіз демографічного та соціально-економічного розвитку країн СНД за рівнем грошових доходів населення, стану ринку праці та інтенсивності міграційних потоків.

Дослідженням даної тематики займалися вітчизняні вчені-економісти та аналітики ринку трудової міграції: Гайдуцький А. (стаття “Масштаби потоків міграційного капіталу в Україну”), Гульман М. (стаття “Як “відпочивають” українські заробітчани”), Лібанова Е. та Позняк О., (“Зовнішні трудові міграції населення”), Макарова О., Шишкін В. тощо.

1 ПОРІВНЯННЯ КРАЇН СНД ЗА РІВНЕМ ГРОШОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ

У 2010 та на початку 2011 років в державах СНД спостерігалось стале економічне зростання, на основі якого сформувалися сприятливі умови для поліпшення ситуації із заробітною платою. За даними Статкомітету СНД, середньомісячна зарплата в 2010 році в державах Співдружності фіксувалася на рівні від 78 дол. США в Таджикистані до 592 дол. США в Росії. У порівнянні з 2009 роком вона зросла як у номінальному, так і в реальному виразі (табл.1). Найбільш високою середньомісячною зарплатою була в Росії, Казахстані, Азербайджані та Білорусі [11, с. 142].

Таблиця 1 Середньомісячна заробітна плата по країнах СНД за 2010-11рр.

Місячний дохід	до 50дол. США	50,1-150	150,1-250	250,1-350	350,1-450	450,1 дол. США та вище
Азербайджан					375-410	
Вірменія				266-282,2		
Білорусь					328-462,17	
Казахстан						458,55-532,76
Киргизія		127-150,3				
Молдова			228,28	257,37		
Росія						591,8-645,9
Таджикистан		77,9-91,8				
Україна			239,5	287,1		

Рівень бідності в країнах СНД, так само як й зарплата, досить диференційований – процентне співвідношення питомої ваги населення, яке знаходиться за межею бідності, представлено в таблиці 2.

Таблиця 2 Рівень бідності в країнах СНД [6, с. 71]

Країни СНД	Питома вага населення, що знаходиться за межею бідності	Питома вага населення, що живе менш, ніж на 1 \$ у день	Питома вага населення, що живе менш, ніж на 2 \$ у день
Азербайджан	16	Нема даних	
Вірменія	27	менше 2 %	31
Грузія	35	Нема даних	
Білорусь	11	менше 2 %	менше 2%
Казахстан	13	менше 2 %	16
Киргизія	40	менше 2 %	21
Молдова	29	22 %	64
Росія	16	6 %	24
Таджикистан	57	Нема даних	
Україна	28	3 %	46

Виходячи з наведених даних, питома вага населення України, що проживає за межею бідності, значно перевищує аналогічний показник в Білорусі, Росії, Казахстані та Азербайджані.

В країнах Співдружності певна частина працівників заробляє менше 50 дол. США на місяць, (таблиця 3). За цим показником в країнах СНД

лідують Україна (18,3%) та Азербайджан (21%). Водночас, відсоток населення, який отримує від 100 до 200 дол. США – найбільший в Україні, а по кількості громадян, які одержують більше 400 дол. США, українці ідуть слідом за Росією, Казахстаном та Білоруссю [12, с. 5].

Таблиця 3 Місячний дохід працівників в країнах СНД [13] (у % до підсумку)

Місячний дохід	Білорусь	Казахстан	Молдова	Росія	Україна
до 50 дол. США	0,8	3,9	8,9	1,8	18,3
50,1-100	5,5		27,1	6,4	
100,1-200	27,3	24,5	35,0	17,8	38,6
200,1-300	25,8	23,8	17,1	17,3	20,3
300,1-400	18,0	17,5	5,8	14,1	9,8
400,1 дол. США та вище	22,6	30,3	6,1	42,6	13,0

Оскільки, згідно з вищенаведеними даними, більш сприятливі економічні умови на тлі інших країн Співдружності спостерігаються в Білорусі, Казахстані, Азербайджані та Російській Федерації, це робить їх більш привабливим місцем для заробітку й проживання для мільйонів громадян нових незалежних держав, у тому числі й громадян України. Насамперед – враховуючи те, що соціальну базу для трудової міграції створює саме той прошарок населення нашої держави (18,3 %), який має місячний дохід до 100 дол. США. Він формується переважно за рахунок безробітних, низько кваліфікованих працівників, а також мешканців депресивних регіонів. Під впливом фінансово-економічної кризи, кількість громадян України – потенційних мігрантів може суттєво зрости.

2 ПОРІВНЯННЯ КРАЇН СНД ЗА СТАНОМ РИНКУ ПРАЦІ

Обсяг ринку праці (чисельність зайнятих й безробітних громадян працездатного віку) у цілому по країнах СНД, за оцінкою Статкомітету СНД, у 210 р. становив 137,5 млн. осіб [14].

За рахунок збільшення чисельності населення в ряді країн – Азербайджані, Вірменії, Казахстані, Киргизії, Таджикистані, Туркменії й Узбекистані, а також у поєднанні із збільшенням частки населення в працездатному віці було зафіксовано деяке зростання чисельності економічно активного населення в цілому по СНД (приблизно на 1 млн. осіб). Динаміка чисельності економічно активного населення за окремими країнами Співдружності суттєво не змінилася (таблиця 4).

Таблиця 4 Динаміка чисельності економічно активного і зайнятого населення [4, с. 51] (в середньому за рік, млн. осіб)

	Численність економічно активного населення			Численність зайнятого населення		
	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Азербайджан	4,0	4,3	4,5	4,0	4,0	4,4
Білорусь	4,4	4,5	4,5	4,4	4,4	4,7
Казахстан	8,0	8,0	8,2	7,4	7,6	7,9

Молдова	1,5	1,4	1,6	1,4	1,3	1,7
Росія	72,3	72,3	73,1	67,0	67,7	68,1
Україна	22,3	22,5	23,1	20,7	21,1	22,4

Відзначалося помітне скорочення зайнятих в аграрному секторі – найбільше зниження було зафіксоване в Молдові та Україні, відповідно на 13,6 % та 12,4 %, найменше – в Росії – на 6,9%.

Підвищення обсягів виробництва, що було зафіксоване останнім часом, призвело до зростання в більшості держав СНД зайнятості населення та попиту на робочу силу (таблиця 5.). На фоні інших країн СНД Україна має негативну динаміку попиту на робочу силу, який щороку зменшується [1, с. 12].

Рівень навантаження на вільне робоче місце знизився майже в усіх розглянутих країнах СНД. В

Україні цей показник зменшився за рахунок падіння чисельності незайнятих, які перебували на обліку у службі зайнятості.

Кількість безробітних, офіційно зареєстрованих у службах зайнятості, у більшості країн Співдружності на протязі останніх років скорочувалося (Таблиця 6). Цілком вірогідно, що ця ситуація може бути обумовлена не тільки зміною на краще на ринку праці, але й недостатньою зацікавленістю громадян в здобутті статусу безробітного у зв'язку зі складністю реєстрації та недостатнім рівнем допомоги по безробіттю.

Таблиця 5 Попит та пропозиція робочої сили на ринку праці в державах Співдружності [5] (на кінець року)

	Чисельність незайнятих, які перебували на обліку в державній службі зайнятості, тис. осіб			Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць та вакантних посад, тис. осіб		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009
Азербайджан	53,9	50,7	48,2	12,0	12,3	13,5
Білорусь	52,0	44,1	41,9	44,8	50,8	55,7
Казахстан	75,1	54,7	49,5	20,8	21,4	22,8
Молдова	20,4	18,9	16,8	7,5	8,1	9,2
Росія	1886,8	1731,8	1684,7	935,7	1126,3	1138,7
Україна	780,9	660,3	642,7	170,5	169,7	168,2

Таблиця 6 Зміна чисельності безробітних, офіційно зареєстрованих на ринку праці [15] (на кінець року, тис. осіб)

	2006	2007	2008	2009
Азербайджан	56,3	53,9	50,7	47,9
Білорусь	67,9	52,0	44,1	43,5
Казахстан	94,0	75,1	54,7	52,1
Молдова	21,7	20,4	18,9	17,5
Росія	1830,1	1741,9	1731,6	1729,1
Україна	881,5	759,5	642,3	637,2

Крім того, на ринку праці в країнах СНД склалася значна невідповідність пропозиції та попиту робочої сили за професійно-технічним рівнем. Дефіцит кваліфікованих кадрів особливо відчувається у робочих професіях, таких як токарі, фрезерувальники, шліфувальники, робітники з ремонту й технічного обслуговування, муляри, бетонники, водії автотранспорту тощо. Нестача спеціалістів конкретних профілів в країні-реципієнті створює лакуну в дефіцитному секторі ринку праці й приваблює до себе трудових мігрантів з країни, де існує працевнадлишковість саме в цьому секторі.

Таким чином, зниження попиту на робочу силу в Україні на тлі зростання такого попиту в державах СНД є ще одним визначальним чинником трудової міграції з України.

3 ПОРІВНЯННЯ ІНТЕНСИВНОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ

Міграційну рухливість населення будь-якої країни визначає в першу чергу демографічна структура. За даним Статкомітету СНД, чисельність населення в країнах Співдружності на початок 2010 року оцінювалася в 287,5 млн. осіб (на початок 2009 року – 279,7 мільйона). Зміни відбулися за рахунок зростання чисельності населення в Азербайджані, Вірменії, Казахстані, Киргизії, Таджикистані й Узбекистані.

Водночас, в Білорусі, Україні, Росії та Молдові мало місце скорочення населення (рис. 1). У 2009 році лише міграційний приріст частково компенсував природні втрати населення в Білорусії (на 16,0 %), в Росії (на 48,9% – за січень-жовтень 2008 року), в Україні (на 4,6%) [7, с. 15].

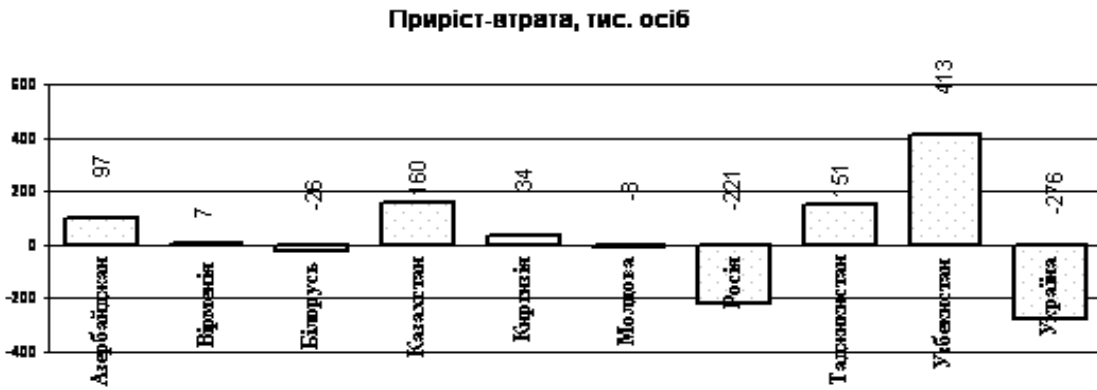

Рис. 1 Динаміка чисельності населення в країнах СНД [16]

Міграція населення здійснюється переважно між етнічно й географічно близькими країнами СНД – Російською Федерацією, Україною, Білоруссю, Молдовою, а також між Казахстаном й Киргизією (таблиця 7).

Таблиця 7 Чисельність іноземної робочої сили в окремих країнах Співдружності у 2008 році [3, с. 65] (осіб, за даними міграційних служб або інших відомств)

	Білорусь	Казахстан	Молдова	Росія	Україна
Усього	922	40897	828	1014013	12595
У тому числі прибулі із країн СНД	507	6427	130	537722	3994
Азербайджану	31	230	29	28319	170
Вірменії	27	10	11	39760	170
Білорусії	–	54	6	–	393
Грузії	16	25	5	4928	68
Казахстану	–	–	–	4983	61
Киргизії	–	3999	2	32981	61
Молдавії	12	175	–	50958	286
Росії	214	944	9	–	2034
Таджикистану	2	14	–	98736	11
Узбекистану	–	27	3	704	22
України	196	368	64	171292	–

За офіційними даними Федеральної служби Державної статистики РФ, основні міграційні потоки на теренах країн Співдружності були спрямовані в Російську Федерацію. Лише в 2009 році в Росію з країн СНД прибуло 273872 осіб. З Росії за цей же період часу в країни Співдружності вибуло 31329 осіб. Імміграційний обмін країн СНД з РФ характеризується щорічним зростанням кількості мігрантів з усіх держав СНД.

Як показує дослідження, що було проведене МОП, мінімум три чверті трудящих-мігрантів працюють нелегально поза правовим полем, на будівництві, транспорті, у вугледобувній галузі, у промисловості, а також у приватному секторі. Тобто, кількісні оцінки інтенсивності трудової міграції, які надаються офіційними джерелами, є суттєво заниженими.

Попри значні кількісні розбіжності у статистичних даних з різних джерел, тенденція

спрямованості міграційних потоків залишається досить виразною. За даними МОМ, 37,2 % українців-мігрантів у пошуках працевлаштування їдуть до Росії, 1,7 % – до Білорусі. Привабливість Росії для наших співвітчизників пояснюється не тільки можливістю працевлаштування та більшого заробітку, ніж на батьківщині, але й значною зацікавленістю самої РФ у залученні мігрантів у зв'язку з катастрофічним скороченням постійного населення через природні втрати – лише з початку 2010 року воно зменшилося на 80,9 тис. осіб, або на 0,06% (на відповідну дату попереднього року – на 118,0 тис. осіб, або на 0,08%) [9, с. 153]. Ця ситуація спонукає Росію запровадити нові засади міграційної політики, спрямовані на залучення до країни громадян з країн СНД, насамперед з України, шляхом надання громадянства, роботи, освіти, житла тощо.

За даними Посольства України в Російській Федерації, лише на початок 2010 року дозвіл на роботу в Росії одержали близько 209 тис. громадян України, з них 110 тис. працюють у Москві й Московській області, інші – переважно в Краснодарському краї, у Білгородській області, Санкт-Петербурзі й інших регіонах РФ. Вважається, що тенденція до збільшення кількості українських трудових мігрантів у Росії найближчим часом не зміниться.

Фактором, який впливає на трудову міграцію з України до Казахстану, є бурхливий розвиток економіки цієї держави та другий після Росії рівень доходів в цій країні. Вважається, що в подальшому можливе збільшення трудової міграції до цієї країни, в першу чергу кваліфікованих спеціалістів у гірничодобувній, нафтовій та газовій сферах, які швидкими темпами розвиваються в Казахстані. Порівняно з іншими східними країнами СНД, Казахстан приваблює також відсутністю мовних проблем, певною соціальною та політичною стабільністю, наявністю великого прошарку слов'янського населення.

ВИСНОВКИ

Аналіз даних статистики щодо реальних масштабів та напрямків трудової міграції з України свідчить про сталу тенденцію до досить швидкого зростання трудових міграційних процесів, у тому числі до країн СНД. Незважаючи на позитивний ефект збільшення „міграційних” грошових надходжень в Україну, зростання трудової міграції може загрожувати національним інтересам нашої держави через безповоротну втрату трудових ресурсів, витік найбільш професійних та активних кадрів. З метою забезпечення національних інтересів України у міграційній сфері органам виконавчої влади, зокрема Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України, Міністерству праці та соціальної політики України, Міністерству закордонних справ України, Міністерству внутрішніх справ України та місцевим органам влади необхідно:

У сфері інституційного забезпечення:

* створення єдиного виконавчого органу, з покладанням на нього функцій регулювання міграційними процесами з застосуванням правових та соціально-економічних чинників, організація дієвого механізму моніторингу міграційних процесів на державному рівні (регуляторні функції у цій сфері розподілені між різними установами (МЗС, МВС, Мінпраці, Адміністрації Державної прикордонної служби, Служби безпеки України) й не об'єднані спільною програмою дій);

* створення спеціального Центру зовнішньої зайнятості, до функцій якого мають входити організація працевлаштування та соціальний захист українських трудових мігрантів за кордоном;

* створення дієвого механізму статистичного моніторингу трудової міграції та моніторингових

центрів з метою формування цілісної бази реальних даних щодо міграційних процесів.

У сфері правового забезпечення:

* ратифікація двосторонніх міжурядових угод про трудову діяльність і соціальний захист громадян України, які працюють за кордоном (нині Україна ратифікувала такі документи лише з 5 країнами Співдружності – Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Молдовою та Російською Федерацією);

* модернізація механізмів легального працевлаштування громадян України за кордоном на основі існуючих рамкових та двосторонніх міждержавних угод й міжурядових договорів про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист; забезпечення їх реалізації в першу чергу з тими країнами СНД, які є пріоритетними з точки зору спрямованості міграційних потоків;

* проведення переговорів з державами-реципієнтами трудових мігрантів щодо розширення квот для працевлаштування українців;

* інтенсифікація практики укладення угод про співпрацю прикордонних регіонів України з державами Співдружності, які мають з нашою країною спільні кордони, з метою розвитку прикордонних трудових міграцій населення та їх врегулювання;

* створення спеціального банку даних, що постійно оновлюється, про наявність трудових вакансій в прикордонних районах суміжних країн;

* підписання міжнародних рамкових та двосторонніх угод з країнами СНД щодо солідарної відповідальності за пенсійне забезпечення громадян України, які працюють у цих країнах;

* розробка та впровадження механізму обов'язкового соціального страхування трудових мігрантів;

* ратифікація Верховною Радою України Конвенції МОП 97 „Про трудящих-мігрантів” (1949 р.) та Конвенції МОП 143 „Про зловживання у сфері міграції та про забезпечення трудящим-мігрантам рівних можливостей і повернення” (1975 р.), якими передбачаються основні норми соціального захисту трудових мігрантів [13];

* приєднання України до проекту Конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів та членів їх сімей держав-учасниць СНД (з урахуванням суттєво більшої інтенсивності міграції за східним вектором, основні зусилля в цій роботі необхідно переорієнтувати на підготовку та укладення міжнародних договорів з Росією як основною країною-реципієнтом, Білоруссю та Казахстаном, які в досяжному майбутньому можуть стати додатковими центрами міграції з України);

* розробка та впровадження належного механізму спрямування грошових переказів трудових мігрантів з урахуванням їх інтересів та використанням вітчизняної системи банківських закладів.

Дана тема є особливо актуальною оскільки вплив зовнішньої трудової міграції на розвиток суспільства досить вагомий для будь-якої країни, а

зміни міграційних потоків супроводжуються деформацією демографічної ситуації, трансформаціями у складі й структурі робочих місць, якості робочої сили, її мобільності тощо. З

огляду на те, що в Україні спостерігається стала тенденція до зростання міграційних процесів, дана проблема потребує подальших наукових досліджень.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гайдуцький А. Масштаби потоків міграційного капіталу в Україну // Вісник НБУ. – 2007. - №4. – С.11-14.
2. Гайдуцький А.П. Масштаби трудової міграції українців за кордон // Економіка та держава. – 2008. - №8. – С.82-86
3. Гульман М. Як «відпочивають» українські заробітчани // Вісник податкової служби України. – 2009. - №14. – С.63-64
4. Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки. Збірник матеріалів. – К.: Парламентське видання, 2007. – 449с.
5. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
6. Допомога жінкам, які потерпіли від торгівлі людьми. Інформаційно-практичний посібник. – К., - 2006. – 114с.
7. Зовнішні трудові міграції населення / За ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. — К.: РВПС України НАН України, 2008. — С. 57.
8. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е. М. Лібанової, О. В. Позняка. — К.: РВПС України НАН України, — К.: РВПС України НАН України, 2006. — С. 55-56.
9. Зовнішні трудові міграції населення України / За ред. Е. М. Лібанової, О. П. Позняка. — К.: РВПС України НАН України, 2009. — С. 153-154.
10. Карпачова Н.І. Стан дотримання захисту прав громадян України за кордоном: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2008. – 190с.
11. Карпачова Н.І. Світова проблема міграції висококваліфікованої робочої сили та відтік інтелекту з України // Безпека життєдіяльності. – 2007. - №10. – С.15-19.
12. Концепція демографічного розвитку України на 2005—2015 рр. Проект. — К., 2004. — С. 7.
13. Макарова О., Позняк О., Шишкін В. Прогноз демографічного розвитку України до 2010 р. // Україна: аспекти праці. — 2004. — № 5.
14. Міждержавний Статкомітет СНД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cisstat.com>
15. Міністерство праці та соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua>